HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:2• 2007

LITTERATUR

Från grevinnor till fabrikörer

Joakim Malmström, *Herrskapen och den lokala politiken: Eds socken ca 1650–1900*, diss., Studia historica Upsaliensia 222, Uppsala: Historiska institutionen, 2006. 324 s. (Summary: Politics and policies of the local gentry c. 1650–1900.)

Det enklaste sättet att närma sig en bygds historia är att söka upp dess sockenkyrka och vandra runt på kyrkogården. Eds kyrka, som ligger en mil norr om Stockholm i Upplands Väsby kommun, omges liksom de flesta andra medeltida kyrkor på landet av en vacker gammal kyrkogård. Här som annorstädes berättar gravstenarnas utsmyckning och varierande storlek om den sociala strukturen i socknens förflutna. Krigskommissarie Almqvists vilorum öster om kyrkan utmärker sig genom sin vackert utformade gravsten och familjen Ankarcronas på Runsa status i församlingen lyser fram genom dess gravkapell.

Det är om krigskommissarie Almqvist, herrskapet på Runsa och de övriga ståndspersonerna i Eds socken som Joakim Malmström skrivit en avhandling i historia. Till viss del ingår också ståndspersonerna i Sollentuna socken i undersökningen eftersom Ed och Sollentuna bildade gemensamt pastorat med Ed som moderförsamling och Sollentuna som annex. Malmström tar ett stort grepp: undersökningen sträcker sig över 250 år, från cirka 1650 till omkring 1900. Han definierar herrskapen som de personer som ägde eller arrenderade säterier respektive ståndsmässigt bebyggda gårdar. Malmström vill veta hur och varför de lokala herrskapen engagerade sig i den lokala politiken och de frågor som styrt hans undersökning är följande: Vilka faktiska frågor engagerade sig herrskapen i och drev? Varför just dessa frågor och vilka syften ville de uppnå? Han vill också sätta in herrskapens handlande i ett större perspektiv det vill säga i den samhällsomvandling som Sverige genomgick från slutet av 1600-talet och fram till 1900-talet. Han uttrycker på det sättet att han vill låta den ”lilla historien” och den ”stora historien” korsbefrukta varandra (s. 24). Här hade det varit lämpligt med en karta över Eds socken. Dock finns det en utmärkt tabell över jordägarna i Ed under 1700- och 1800-talen längst bak i boken.

Författarens frågeställningar indikerar att han har lagt ett aktörsperspektiv på sin undersökning och att avhandlingen inte utgår från någon utpräglad teoretisk modell. Aktörsperspektivet framgår också av rubrikerna på de fyra huvudkapitlen. Det är individerna som står i centrum och rubrikerna är satta efter socknens förgrundsfigurer och den tid de levde i. För att kunna strukturera och strama upp de resultat han kommer fram till slutar vart och ett av de fyra undersökningskapitlen med tre mindre sammanfattande avsnitt som rubriceras ”Herrska-

pen som grupp”, ”Generella mönster i herrskapens politik” och ”Herrskapens lokalpolitiska tillvägagångssätt”.

Avhandlingen inleds med att författaren fastställer jordnaturen i socknen, vilket är en förutsättning för att kunna rangordna jordägarna. Under den första undersökningsperioden var det den grevliga familjen De la Gardie på Runsa som genom sitt stora jordinnehav dominerade socknen. På 1750-talet fick Runsa-ägarna konkurrens av ett stort antal ståndspersoner som inte bara tog över de gamla gårdarna utan också byggde nya ståndsmässiga bostäder i socknen. Inte minst var den adlige statssekreteraren Leonard Klinckowström på Lövsta aktiv i socknen och gjorde sin röst hörd i den lokala politiken. Det var dock fortfarande Runsa-ägarna som dominerade jordägandet i socknen. Ätten De La Gardie satt inte längre kvar på gården utan var utbytt mot familjen Ankarcrona. År 1807 skapade krigskommissarien Almqvist herrgården Antuna. Han kan sägas representera de många icke adliga som köpte eller arrenderade gårdar i bygden. I slutet av 1800 talet har bilden förändrats. Släkten De Gardie har sålt nästan all sin jord och familjen Ankarcrona var inte längre lika aktiv i den sockenkommunala politiken i och med att de förlagt mycket av sin verksamhet till Skåne. Två nya aktörer dyker upp på scenen: fabrikör Carl Frans Lundström, som köpt och själv brukar Antuna, och Elis Fischer, som bildar en stor herrgård, Edsby gård, i norra delen av socknen.

Det är ett bra grepp av författaren att redan i början av avhandlingen göra en snabbexposé över det komplicerade skeendet som herrskapsstrukturen utgör under de 250 åren som undersökningen sträcker sig.

För att ta reda på hur aktiva herrskapen var i lokalpolitiken har Malmström nyttjat de protokoll som härrör från sockenstämmans sammanträden och från 1862 – då kommunreformen genomfördes i Sverige – från kommunalstämmans sammanträden. Protokollen från de olika nämnderna har också använts. Då de flesta ärendena var av kyrklig art – åtminstone till en bra bit in på 1800-talet – behövde herrskapen ibland vända sig till en högre kyrklig instans för att söka påverka utgången av ett beslut. Domkapitlet i ärkestiftet fick under årens lopp ta emot många skrivelser från herrskapen i Eds socken, vilka Malmström också använt i sin undersökning.

Det är ett beundransvärt stort arkivmaterial Malmström gått igenom och därför är det synd att han inte diskuterar källmaterialet mer ingående. Han ägnar bara två och en halv sida åt att granska de arkivhandlingar han förlitar sig på och han kommer i huvudsak fram till att de sockenkommunala protokollen har högt källvärde. Han stöder sig på Alberto Tiscornias undersökning om tre socknar i Södermanland, men Tiscornias avhandling berör bara 1800-talet och förvisso stämmer Malmströms iakttagelse för den perioden, men jag har en annan erfarenhet av sockenstämmoprotokollen från 1700-talet. Trots att de formella kraven för protokollskrivandet ökade på 1700-talet, finns det protokoll från ärkestiftets församlingar som så sent som på 1790-talet varken är underskrivna eller justera-

de. Kanske var fallet inte så i Ed, men det hade varit på plats att kritiskt granska protokollskrivarens roll i den lokala politiken. Eftersom det fram till 1862 oftast var kyrkoherden – sockenstämmans ordförande – som skrev protokollen borde prästens roll visavi herrskapen i församlingen ha diskuterats mer ingående, menar jag. Särskilt som Malmström fokuserar på frågan huruvida herrskapen agerade utifrån egna intressen i lokalsamhället eller inte, borde det ha varit intressant att fråga sig om kyrkoherden alias protokollskrivaren också hade ett eget intresse i vissa frågor. Var han bara ett lydigt redskap i herrskapens händer och återgav han verkligen deras inlagor precis som de ville? Eller utformade han sockenstämmoprotokollen ibland efter eget skön?[1]

Prästens bindningar till herrskapen i socknen kommer fram i den första undersökningen under rubriken ”Grevinnan De la Gardies tid – ca 1650–1740”, fastän ur en annan aspekt än den ovannämnda. Då det inte finns några sockenstämmoprotokoll från den första undersökningsperioden har Malmström undersökt de skrivelser som herrskapen sänt in till domkapitlet i Uppsala och som gäller prästval. Det är deras engagemang i tre kyrkoherdeval som intresserar honom och han konstaterar att ”kontroll över prästerskapet var något som var centralt förr herrskapen vid denna tid” (s. 107).

Malmström har inte bara nyttjat skriftligt källmaterial utan också analyserat varför herrskapen skänkte föremål till kyrkan. Kyrkorummet var en utmärkt arena för ståndspersonerna att exponera sig själva. Ljuskronan, mässhaken och silveruppsatsen på altarbordet kunde alla sockenbor beundra om söndagarna. Under de senaste decennierna har det blivit allt vanligare att även historiker och inte bara konstvetare nyttjar artefakter som källmaterial – inte minst har Uppsala historiker intresserat sig för symbolvärdet i det fysiska rummet.[2] Malmström definierar det som herrskapens politisering av kyrkorummet. Han menar att det var en maktdemonstration eftersom gåvorna var tänkta att visas upp i ett rum som de flesta av sockenborna besökte på söndagarna. Detta behöver inte ha stått i konflikt med religiösa överväganden, menar författaren, vilket jag tycker är ett viktigt påpekande för att ge gåvor till sin kyrka har under århundradena haft många olika syften.

Även under nästa tidsperiod, i kapitlet ”Amiral Ankarcronas och statssekreterare Klinckowströms tid ca 1740–1800”, undersöks gåvorna till kyrkan. I och med att andra hälften av 1700-talet kännetecknades av en allt större inflyttning av

1. Alberto Tiscornia, *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*, Uppsala 1992; Carin Bergström, *Lantprästen: prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800*, Stockholm 1991.

2. Se t.ex. Gudrun Anderssons forskning, bl.a. ”Att bygga sig ett namn: rumsliga hierarkier och strategier hos eliten i Arboga 1650–1770”, i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.), *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Opuscula historica Upsaliensia 29, Uppsala 2003.

både adliga och icke adliga, som införskaffade gårdar i socknen och bebyggde dem ståndsmässigt, dök det upp nya givare som behövde manifestera sin roll i socknen.

Placeringen i kyrkan var också en statusmarkering, men hur skulle alla dessa nyinflyttade ståndspersoner få plats på de främsta bänkarna? Bänkdiskussionerna använder Malmström för att visa på herrskapens engagemang i den lokala politiken, vilket i äldre tid, som nämnts, kretsade kring kyrkan.

Jordinnehavet var fortfarande grunden för herrskapens dominans i socknen och när kammarherre De Geer köpte upp 20 procent av det totala mantalet blev han Eds starke man trots att hans slottsliknande gård Stora Väsby inte låg i socknen. Han och hans hustru skänkte inte bara gåvor till kyrkan utan lät också bekosta en ombyggnad av Eds kyrka. Årtalet 1768 ovanför kyrkporten minner fortfarande om den omfattande förändringen av kyrkobyggnaden både invändigt och utvändigt. Som redan sagts dominerades socknen under den här perioden allt mer av herrgårdar och ståndspersoner och Malmström konstaterar att år 1772 fanns inga självägande bönder kvar i Ed.

Malmström visar att även de kvinnliga innehavarna av herrgårdar var aktiva i lokalpolitiken ända in på 1800-talet. Då det inte är något nytt inom historisk forskning att änkor tog över makens tidigare rättigheter och skyldigheter i samhället, borde författaren redan i början av avhandlingen ha ställt frågan om också de kvinnliga jordägarna var aktiva i det politiska livet. Nu kommer den stora kvinnliga intresset för lokalpolitik i äldre tid mer som en överraskning än som resultatet av en genomtänkt frågeställning.

Att Eds sockens befolkningsstruktur förändrades på 1700-talet har naturligtvis att göra med att den inte låg så långt borta från Stockholm. Många ämbetsmän och köpmän förvärvade mindre gårdar i huvudstadens närhet för både nytta och nöje. Förvisso kommer det fram i avhandlingen att Eds sockens utveckling hade att göra med närheten till Stockholm, men kanske skulle det ha poängterats ytterligare. Malmström har dock gott stöd i Jonas Ferenius' och Harald Gustafssons undersökning om sex socknar i Brännkyrka, som liksom Ed förändrades i symbios med rikets huvudstad. Det är en av förtjänsterna i avhandlingen att författaren jämför och underbygger sina resonemang med andras resultat, vilket också är en nödvändighet när undersökningsområdet är så pass litet.

Under ”Krigskommissarie Almqvists tid ca 1800–1860” flyttade de ofrälse herrskapen fram positionerna i Ed. Flera av dem saknade egen jord vilket dock inte hindrade dem från att ta aktiv del i sockenstämman. Än en gång blir vi påminda om att lagen oftast bara kodifierar praxis, för trots att arrendatorer och vissa andra grupper i lagens mening först på 1840-talet erkändes fulla rättigheter på stämman, höjde de redan tidigare sina röster i den lokala offentligheten. Den mest aktive under början av 1800-talet var dock en jordägare, nämligen krigskommissarie Almqvist som av två hemman i Antuna skapade gården Antuna och där

drev ett kommersiellt jordbruk. Krigskommissarie Almqvist var för övrigt far till författaren Carl Jonas Love Almqvist.

Malmström konstaterar att under 1800-talet blev den lokala offentligheten allt mer en männens sfär och att denne man, antingen han var adlig eller inte, jordägare eller inte, agerade i egen person på de sockenkommunala stämmorna och nämnderna. Tidigare hade herrskapen föredragit att skicka ombud. Det distanserade förhållningssättet och den självklara makt som associerats med de högadliga herrskapen fanns inte på samma sätt hos de nya godsägarna. De strömningar och tendenser som syntes i samhället ser författaren också exempel på i Ed. Det patriarkala samhället trädde allt mer tillbaka för en mer utpräglad individualism. Strävan efter att markera sin plats i förhållande till det övriga herrskapet i socknen som tidigare varit en central drivkraft bakom politiken var inte längre lika viktig. Det var den egna privatekonomin man fokuserade på och det är en av anledningarna till herrskapen började uppträda själva på stämman i stället för att skicka ombud. Det är i den här andan som Malmström skriver att ”det industriella samhällets män gör entré”, vilket skeende analyseras i det sista huvudkapitlet: ”Fabrikör Lundströms och direktör Fischers tid – ca 1860–1900”.

I slutet av 1800-talet förändrades Eds kommun liksom många andra orter på landsbygden i Sverige. Järnvägen drogs genom Ed, fabriker anlades och storjordbruken drevs av arrendatorer och lönearbetare. Nya frågor diskuterades i stämmor och nämnder. Nykterheten var en sådan. Gamla ärenden som angick skola och fattigvård ändrade karaktär – i alla fall ändrades herrskapens inställningar till dem. Det hade ännu inte blivit särkilt demokratiskt i Ed – det var få som hade rösträtt och två borgerliga företagare och industrimän av rang, tillika storjordbrukare, dominerade socknen. Fabrikör Lundström utvecklade jordbruksföretaget Antuna och direktör Fischer anlade herrgården Edsbyn. Fortfarande var det viktigt för herrskapen att ha inflytande över den lokala politiken, vilket Malmström visar genom att undersöka vilka som innehade de högsta posterna i kommunen. Tabellerna i slutet av avhandlingen ger upplysning om vilka som var kommunalnämndens ledamöter i Ed.

Det kan tyckas att en enda socken är ett väl litet undersökningsområde för ett avhandlingsarbete, men detta vägs upp av att det är en lång historisk process som Joakim Malmström har analyserat. Han har bearbetat ett stort material på ett förtjänstfullt sätt och han har en flyhänt penna som gör det lätt för läsaren att följa med i de många sockenkommunala turerna. Det finns också en fördel med att hålla sig till ett litet undersökningsområde. Det blir lättare att se de underliggande mönstren när man håller sig till en liten yta. Avhandlingen kan karakteriseras som en detaljerad empirisk analys av en sockenkommunal process där huvudpersonerna är socknens/kommunens ståndspersoner. Att undersöka bygdens herrskap under en sådan lång tid är mig veterligen något nytt. Under de senaste decennierna har bönderna mer än den lokala eliten kommit i fokus, men för att

förstå landsbygdens utveckling och dess olika aktörer behöver alla sociala skikt penetreras. Förhoppningsvis kommer Joakim Malmströms forskning följas av andra herrskapsstudier.

*Carin Bergström**

* Fakultetsopponent